

Elmélkedések a szabadságról és a rendről

Kísérlet József Attila *Eszmélet* című költeményének gondolati rekonstrukciójára

„Ahol a szabadság a rend, / mindig érzem a végtelent.”¹

Az *Eszmélet* elemzéseinek többsége nem tesz kísérletet arra, hogy gondolati-logikai egységként ragadja meg a költeményt, vagy ha mégis törekszik erre, akkor nem jut messzire.² Tverdota György, József Attila életművének egyik legalaposabb ismerője alighanem ezért is döntött úgy, hogy lemond az egység kereséséről, és tizenkét önálló, csupán laza ciklust alkotó versként elemzi az *Eszmélet* cím alá besorolt kilencvenhat sort.³ Mások – részben Tverdota recepciós korszakhatárt jelentő műve előtt, részben pedig azt követően – nem mentek ennyire messzire, hanem lazán összekapcsolódó hálózatként próbálták megragadni a verset.⁴ Csúpn két olyan értelmezést ismerek, amelyek valódi egységet kerestek, és számottevő eredményre is jutottak: Szabolcsi Miklóset és Fodor Gézáét.⁵ Az előbbi azonban – megítélésem szerint – csúpn az első hat versszakot tudja meggyőzően összefűzni, a második pedig az egyes strófák (legtöbbször igen invenciózus, néhány esetben azonban erősen vitatható) magyarázatát követően nem tett kísérletet a szintézisre.⁶

Nem valamilyen versenyszellem ösztönöz arra, hogy a számos kiváló elemző mérsékelt eredményt hozó próbálkozása után megkíséreljem kimutatni: igenis tekinthető az *Eszmélet* gondolati-logikai egységnek, hanem egészen egyszerűen csak koherens elmélkedésként percipiáltam (már a recepcióban való elmélyülésem előtt is), és percipiálok (az ellenvetésekkel való számvetés után is) a művet. Nem vitatom, hogy vannak benne enigmatikus részek és mondatok, de némi kísérletezés és utánajárás követően úgy vélem, hogy ezek is a helyükre illeszthetők. S még egy fontos kiegészítés: Tverdota György szinte minden részletre kitérő, óriási tudásanyagot megmozgató, alaposan végiggondolt, számomra példaértékű elemzésében előrehaladva egyre inkább úgy éreztem, hogy a szerző koherenciakereséséről való lemondása olyan indokolatlan önkorlátozás, amelynek következtében a mű fontos jelentésrétegei maradnak homályban, s hogy nagy kár ezekért az aspektusokért és nagyobb összefüggések konstituálta gondolatokért.

*

Hogy miről lesz szó a költeményben, azt az eleinte csak invokációnak látszó első strófa még nem árulja el, és utána is csak fokozatosan nyerne körvonalat azok a kérdések, amelyekre maga a vers a válasz.

(Legalább) kétféle rend van, tudjuk meg a második versszakból: az, amit álmában látott a költő, és amit ébren tapasztal maga körül, az utóbbit meg is nevezi: a vas világ. Hogy a másodikban (enyhén szólva) nem érzi jól magát, ahhoz nem férhet kétség. Soha nem kapott ettől a világtól semmi jót (lásd V. versszak), most is nélkülözni kénytelen (III.), szenved (VI.), és rabnak érzi magát benne (IV., VII., VIII.).

Lehet-e másképpen is élni, mint ahogyan a vas világ azt előírja, és ahogyan azt a hozzá alkalmazkodók (a nagy többség) teszik? Tényleg van-e másmilyen rend is, mint az, ami a líra ént körülvevő társadalmat működteti? Vagy másképpen fogalmazva: van-e egyáltalán emberi szabadság? Olyan, amely módot ad valamilyen más és jobb élet kiküzdésére. S ha van – egyelőre csak föltéve, de még meg nem engedve –, akkor miképpen lehetséges azzal élni? Ezek általános, ha úgy tetszik, filozófiai kérdések.⁷ De van a versbéli töprengésnek és ezeknek az absztrakcióknak egy személyes (a lehető legszemélyesebb) aspektusa is. A lírai én jól érzékelhetően nagyon mélyre zuhant, de valahogyan folytatni szeretné az életét. Választ kell hát adnia az életproblémáira, és kiutat kell találnia. Azt kérdezi hát: miként élhet a magafajta abban a világban, ami őt körülveszi, vagy éppen attól elszakadva?

Amint azt az alapos biográfiákból tudhatjuk, ugyanabban az időben az *Eszméletet* jegyző József Attila nevű költő is igen súlyos válságot élt át.⁸ A kommunista pártból kiutálták, élettársi kapcsolata véglegesnek látszó válságba került, még csak szerény megélhetést biztosító munkája sem volt, kis híján éhezett, mentális állapota pedig jelentősen rosszabbodott. Az *Eszmélettel* közel egy időben (talán kicsit előbb) írt *Számvetés* című verse – megkockázatom – egy öngyilkosság-közeli állapot dokumentuma. József Attila ekkori életének egyik tanúját, ifj. Muraközy Gyulát idézve „ezután csak meg lehet örülni, meg lehet halni, vagy... meg lehet térni”.⁹ (Hadd másoljam ide a költemény legmegrázóbb sorait: „Rajtam már csak a fegyver foghat. // Ezért ülnek oly sötét dolgok, / oly hatalmak

a szívemen, / hogy szorong lágy arcú kedvesem, / ha rá nézek; pedig mosolygok.”) Végül a költő úgy döntött, hogy ebben a reménytelen helyzetben elfogadja testvére és sógora meghívását, és 1933–34 telének végén néhány hónapra Hódmezővásárhelyre költözik. Állítólag rengeteget sétált az alföldi város környékén¹⁰ – mint annak idején Csokonai Csurgón.

Képzeli el a következő beszédhelyzetet! Kora tavasz van. Az év legszebb pillanatai. (E sorok írójának szubjektív ítélete szerint.) Az aprócska levélkezdemények éppen elkezdnek kibújni az ágakon. A lírai én (aki persze – hangsúlyozom, mielőtt még valami perzekutor rám pirítana – nem azonos a költővel) sétálni indul a város közeli mezőkre, és közben saját zátonyra futott egzisztenciáján, egyáltalán az élet értelmén, az emberi sorson és a szabadság lehetőségein töpreng.

Az első strófában azt látjuk, ami őt is lenyűgözi: a földtől éppen eloldja az eget a hajnal, ragyogó tavasz van. Gyönyörű a világ. („E helybe andalogni jó, / E hely poétának való” – írta az elődje annak idején.¹¹)

Aztán elindul az eszmélődés:¹² valami szépet láttam álomban, kék, piros, sárga összekent képeket, és az volt a benyomásom, hogy „ez a rend”.¹³ (A határozott névelő fontos: nem egyfajta rend, hanem a rend.) Ám most, hogy már ébren vagyok, tudom, hogy mégsem ez, hanem a vas világ a rend, az álom pedig egyre homályosabbá válik, és elpárolog belőle a nemrég még oly szilárdnak érzett bizonyosság.

Hogy milyen a színes összekent képekkel jellemzett és a vele szembeállított rend, az már a szavak konnotációjából is sejthető: az előbbi szép, izgalmas, vitális és szabad,¹⁴ az utóbbi pedig rideg, szigorú és embertelen, de – legalábbis a másodikat illetően – nem is kell találgatnunk, mert nem sokkal ezután bőséges, illusztrációkkal alátámasztott magyarázatot kapunk. A vas világ lakója volt az a szerencsétlen, fázó és rettegő kisfiú, aki megpróbált a teherpályaudvaron szemet lopni (V.), és az a belőle lett sovány felnőtt, akinek nem jut egyéb, csak néha-néha egy kis kenyér (III.). Ez a rend jelenik meg fölfelé pillantva az egék egymásba illeszkedő fogaskerekeiként (VII.), vagy úgy, mint a nyirkos cementfalakkal körülvett cellát fölülről lezáró rács. Vagy éppen úgy – most már visszakereszkedve a Földre –, mint egy halom hasított fa (IV.). S végezetül még a vas világ tudományos igényű meghatározásának kulcsszavát is megkapjuk: „determinált” (IV.).

Kérdés mármost az, folytatja a magányos sétáló, hogy tényleg van-e másfajta világ és rend is, hogy az álom csupán csalóka illúzió volt-e, vagy valódi lehetőségről adott hírt. Annak, aki esetleg kételkedne ennek valóságosságában, nem sokat tud mondani az elmélkedő, csupán annyit, hogy ha az álmaira emlékezve néz föl az imént

még börtönrácsnak tetsző égre, akkor igenis meglátja ott azokat a determináció fogaskerekei közötti réseket, ahol a szabadság megvetheti a lábát. (IV. – Azt hiszem, ezt jelenti a „törvény szövedéke mindig fölfeslik valahol.”)

Úgy tűnik, hogy a dilemma objektív érvekkel eldönthetetlen. Ha amonnan nézzük, akkor rács van odafönt, ha eminnen, akkor meg a szabadság korlátlan játéktere. (Ehhez hasonlóan a *Két hexameter*ben sem lehet majd, két évvel később, a tisztességességről érvekre alapozva dönteni. A „kiterítenek úgy is” arra is motiválhat, hogy becsületes legyek, és arra is, hogy ne legyek az.)

De ahogyan a tisztességességről is határozott véleménye lesz később mindennemű evidencia nélkül, ugyanúgy megingathatatlanul hisz a szabadság és a másféle rend lehetőségét illetően is. Egyértelmű ez már a harmadik strófában, ahol azt magyarázza, hogy másoktól eltérően miért nem igazodik a vas világ törvényeihez, valamint azokban a szakaszokban, ahol magától értetődően feltételezi, hogy a „külső” mellett létezhet egy attól független, másfajta törvényekkel rendelkező „belső” is. Idesorolom a hatodik versszakban felmutatott lehetőséget a háziúr nélküli házról, a tizedik szakasz ehhez hasonló életstratégiát boncolgató sorait a meglelt emberről, s persze a befejezés látomását is a fülkefényben szemlélődő énről. Továbbá ott van még a negyedik strófa utolsó három sora, amelyek többféleképpen is magyarázhatók, de csak akkor illeszkednek koherensen a mű gondolatmenetébe, ha a belső világ leírásaként értelmezzük őket.¹⁵

S még valami! Innen visszatekintve az első versszak sem pusztán a beszédhelyzetet körülíró invokációnak látszik, hanem egy igen fontos, már-már perdöntő bizonyítéknak. A társadalmi léttől érintetlen természet nem a vas világhoz hasonló, rideg és könyörtelen mechanizmus, hanem inkább olyan szabad rend, amelynek legfőbb attribútuma a szépség. Ez a rend nem ellenséges, hanem éppen ellenkezőleg: körülveszi és magához öleli az egyént, s közben harmóniával és boldogsággal árasztja el. Sokkal inkább hasonlít tehát az álomban látott összekent színes képekre, mint a determinációk által bilincsbé fogott univerzumra.

Most már talán biztosak lehetünk abban, hogy kétféle rend van, de csak az egyik törvényei állnak viszonylag világosan előttünk. A vas világ szűkebben felfogva (itt nagyon is indokoltnak tűnik számomra a marxista terminológia használata) a fönnálló termelési viszonyok és a belőle fakadó gazdasági-társadalmi formáció (ez esetben a kapitalizmus), vagy természetfilozófiai szintre általánosítva: a determináció világa, de minek a világa (hadd használjam innentől ennek megnevezésére ezt a *Levegőt!* zárómondatából, és a mottóként álló töredékből kreált kifejezést) az a szabad rend, aminek létezésére a költő a másik ellenében – mondhatni – fogad?

Bőven kapunk még ehhez adalékokat a költeménytől, de most inkább elejtem ezt a szálát, és majd csak az individuuum lehetséges életstratégiáit mérlegelve veszem fel újra. Annyit már most is tudunk és értünk, amennyi a soron következő kérdés megértéséhez szükséges.

A kétféle rendet nem lehet egyszerre követni, és kompromisszumra sem lát lehetőséget a költő. Vagy átadom magamat a vas világ törvényeinek, s azokhoz rugalmasan igazodva biztosítom az egzisztenciámat (és akkor lesz sült lapocka, kényelmes otthon és gyerek), vagy a belső rendet keresem és próbálom érvényesíteni, ám akkor bizonytalanra teszem, és jó eséllyel el is veszítem majd a külvilág által kínált javakat. „...ügyeskedhet, nem fog a macska egyszerre kint s bent egeret.” (Ennek a kizáró értelmű vagynak – ha kint, akkor nem bent és megfordítva – a jobb megértéséhez nem nyújt további fogódzót a vers, de talán nincs is erre szükség. Nagy valószínűséggel itt is hasonló oppozíciókra kell gondolnunk, mint amikkel majd az *Ars poeticá*ban találkozunk. Vagy „költő vagyok”, és akkor nem lehetek jól megfizetett magántitkár,¹⁶ a politika kitarthatja,¹⁷ és egyáltalán: nem érhetem be jobb híján azzal, ami éppen adódik,¹⁸ vagy megpróbálok beilleszkedni, de akkor megszűnök költő lenni a szó versbéli értelmében, és legföljebb csak rímfaragó maradhatok.)

Feltétlenül nyomatékosítani kell (mert a vers is megteszi ezt), hogy a költő nem azért fordul el a társadalmi rendtől, mert a sorsa kényszeríti erre (az ötödik versszakban felidézett gyerekkori emléket vagy éppen a korábban már citált *Számadást* olvasva akár arra is gondolhatnánk, hogy neki nem jutott más), hanem mert így döntött. Persze, nem a nyomort akarta választani, hanem a szabad rendet, de elhatározásától még a nélkülözés sem tántorította el. Neki is megvolt a lehetősége az e világi boldogságra (hiszen látta azt: „lány volt, szőke és másfél mázsa” – XI.), sőt talán még vonzotta is egy kicsit a lehetőség,¹⁹ de végül mégsem volt gusztusa belehemperegni a puha sárba. A harmadik versszak magyarázata még tovább megy: nemcsak az ízlésre hivatkozik, hanem érvel is. Aki a külvilág kockadobáshoz vagy kártyaleosztáshoz hasonlítható véletlenszerűségéből fakadó determinációjához igazodik – magyarázza –, az csak a könnyebb utat választó léha, locska lélek. Léha, hiszen eljártssa a szabadság rendjébe való felemelkedés lehetőségét.

A lírai én tehát a szabad rendet választotta a két felszínre került lehetőségből, ám ezt a döntését most meg kell erősítenie, mert máskülönben belepusztul az ezzel együtt magára vett gyötrelmekbe. A szenvedést a világ okozza,²⁰ és csak akkor vethetünk neki véget, ha elvágjuk a hozzá kötő köldökzsinórunkat. Amíg lázadsz, addig a világtól várod a gyógyírt (az elismerést, a több pénzt, a könnyebb életet, a befogadó közösséget stb.), ám aki a világ felé fordul, az ki is szolgáltatja magát ennek az idegen hatalom-

nak (a véletlennek és a vak determinációknak), és örökre rab marad. Csupán egyetlen megoldás van tehát: olyan házat kell rakni, amelybe nem települhet háziúr.

Amiképpen azt Muraközy Gyula is megállapította, van olyan léthelyzet, amelyet már csak az örület, a halál vagy a megtérés követhet. Vagy egy negyedik út: a sztoicizmusé. Tverdota György a tizedik szakaszt elemezve hívja föl a figyelmet az *Eszmélet* írójának sztoikus attitűdjére, és Marcus Aurelius *Elmélkedéseinek* lehetséges hatására, de legalább ennyire indokolt ugyanezt a párhuzamot érvényesíteni a hatodik strófára is. (Sőt, az egész költeményre, de ne szaladjunk előre.)

A sztoikusok életfilozófiája rendkívül egyszerű.²¹ Vannak dolgok, amik fölött nincs hatalmunk (megszámlálhatatlanul sok minden tartozik ide: az öröklött tulajdonságainktól az aktuális időjárás át a hatalom önkényeskedéseig vagy a bennünket érő szerencsékig és balszerencsékig), és van néhány dolog, ami a hatalmunkban áll. Először is meg kell tanulnunk különbséget tenni ezek között, aztán közömbösnek lenni azzal szemben, ami fölött nem rendelkezhetünk, és gyakorolni magunkat abban, amit módunkban áll irányítani. Végül, ha mindezt kellő alapossággal elsajátítottuk (nem annyira elméleti tudás ez, mint inkább szigorú lelkigyakorlatok és dreszsúra nyomán kialakított képesség és habitus), akkor tervezhetünk magunknak olyan életmódot, amelyben a lehető legkevésbé függünk a külvilágtól, és a lehető legnagyobb szabadságban van részünk.²² Vagy ahogyan József Attila fogalmaz: rakhathunk magunknak olyan házat, amelybe nem települhet háziúr. Olyat, amelyben nem kell sem elismerés, sem pénz, sem élettárs, sem párt, amelyben elég az is, amit mások segítségével magunknak megteremthetünk. (Hogy képes lehet-e valaki tartósan így élni, vagy csupán a Muraközy által felsorolt három lehetőséget tolja el ezzel egy kicsit magától, az más lapra tartozik. A sztoikusoknak állítólag jól ment.)

S most – amint ezt Szabolcsi Miklós és a nyomában többen is megállapították – akár véget is érhetne a vers. Volt bevezetés, bonyodalom, kibontakozás, tetőpont, és végtére, íme, megkerült a megoldás is. Csakhogy hátravan még hat versszak... S nem véletlenül, mert jócskán akad még tisztáznivaló.

A sztoikusok javaslata első pillantásra vagy felületesen olvasva igen kevésbé meggyőző. (Nemcsak József Attila tálalásában,²³ hanem a legnagyobb sztoikusában, Epiktétoszéban is. A kevésbé sarkosan és jóval létszerűbben közelítő Marcus Aurelius talán egy kicsit könnyebben számíthat helyeslésre.) Mondjak le a világ és a társadalom kínálta javakról és örömeikről csupán azért, mert alkalomadtán elveszíthetem ezeket? Mit kapok cserébe? Milyen lehetőségeket hordoz az a szabadság, amit az általam befolyásolhatatlan dolgoktól való elzárkózással állítólag

biztosíthatok majd magamnak? Végül Ottlik Géza „katonaregényeinek” gyerekszereplői is valamilyen sztoikus megoldást találnak a szorongattatásukban, és mit nyújt nekik ez? Bezárkózhatnak a budiba, és kedvük szerint gondolhatnak ott bármire, hovatovább még a chicagói Michigan Avenue dekoratív fotójára is a földrajzkönyvből.²⁴

Ugyanezt a kételyt vélem tetten érni a nyolcadik strófaban is. Rendszertelenben, nem rakunk olyan házat, amelybe háziúr települ. És azután? Azután visszaemlékezünk ifjúságunk szép pillanataira. Ennyi az egész? Ez nemhogy nem old meg semmit, hanem csak még nyilvánvalóbbá teszi a szerencsétlenségünket. Azt hazudjuk magunknak, hogy szabadok vagyunk, és amikor az illúzió szertefoszlik (márpedig szerte kell foszlania, mert ezt a kínunkban kiöltött stratégiát bajosan lehet tartós sikerrel alkalmazni), akkor csak még nyomorultabbnak látjuk a helyzetünket: nyirkos betonfalak közé vagyunk zárva, és a csillagok mint rácsok borulnak fölénk.

Aztán a kilencedik versszak folytatja az ellenvetések sorolását. Az emlékeim is csak azt erősítik meg, hogy nincsen szabadság: a termelés világának kényszerei és egyáltalán az az erőszaktétel, amely az emberi élet elkerülhetetlen része,²⁵ a természet emberi akaratra fittyet hányó rapszodikus fordulatai,²⁶ vagy a történelemben bekövetkező előreláthatatlan és befolyásolhatatlan katalizmák²⁷ mind-mind arról tanúskodnak, hogy a szabadság csak illúzió.²⁸

Rögtön ezután azonban valami konstruktív következik, igaz egy kicsit előkészítetlenül: „...nem tudok mást, mint szeretni...” Végre valami, ami több mint egyszerű ábrándozás. A szeretet (mint érzés, mint szándék és mint tett) olyasmis, ami tökéletesen idegen a vas világ törvényeitől: az érdektől, a hatalomtól, a létharctól vagy a materiális javaktól. A szeretet ebben a világban tökéletesen irracionális, de mégis olyan lehetőség, ami után igen sokan vágyakoznak.²⁹ (Más lapra tartozik, és ezt nem is veti föl a vers, hogy aki szeret, az kénytelen felelősséget vállalni a másikért, aminek következményeképpen a világ dolgaiba is kénytelen lesz belefolyani, s ebben a pillanatban már össze is omlott az egész jól kiöltött sztoikus életstratégia.³⁰)

A versszak utolsó két sora („... minek is kell fegyvert veretni / belőled, arany öntudat!”) talán még bizonytalanabb, mint az imént körüljárt ötödik. Inkább csak találgatás, amit föltételezek. Az öntudat az én belső tartalma (mondhatni szubsztanciája). Ez a tartalom szeretetre (is) kondicionált, de ehelyett mégis inkább harcra használjuk. Fegyvert, azaz küzdelemre ösztökélő és a riválisaink lebunkozására szánt ideológiákat gyártunk belőle a vas világ logikájának megfelelően.³¹

Ha a tizedik versszakban foglaltakat felszólításként – elsősorban a költő önmagához intézett intéseként, má-

sodsorban pedig afféle életbölcsességként – értelmezzük, akkor nehezen lesz az megkülönböztethető a hatodik strófától. Ott a háziúrtól való tartózkodásra, itt pedig a szülők ignorálására szólít föl a vers. A „háziúr” és a „szülő” persze nem egészen ugyanazt jelenti (az utóbbihoz például nyomatékosan kötődik a „gondoskodás” is), de lényegbe vágó átfedés van közöttük: mind a két szó olyan fölénk rendelt hatalomra utal, amely ellenőriz, korlátoz és irányít bennünket.

A „Ne legyen háziurad!” és a „Ne legyen apád, anyád!” mondat tehát nem különbözik egymástól számottevően. Lássuk, mi van még! A hatodik versszak csupán egyetlen magyarázatként is fölfogható javaslatlall egészíti ki az előző szentenciát: ne lázadjon a szíved! – figyelmeztet – (mert amíg lázad, addig rab vagy). A tizedik szerint viszont jóval több kell ennél. Tudnunk kell azt is, hogy az élet csupán ráadás a halálra. Éppen ezért készen kell állnunk arra is, hogy azt bármikor visszaadjuk. És végezetül: ne legyünk istenei vagy papjai se magunknak, se senkinek.

Annak belátásában, hogy az élet csupán ráadás, talán segít a tizenkettedik strófa. Az emberi lét olyan, mint az örök éjben tovairamló vonat, amelynek kivilágított ablakaiból csupán egy-egy pillantást vethetünk a homályba vesző végtelen mindenség egy-egy véletlenül fölbukkanó árnyékára – mondja a költő. Ez egészen hasonló a Marcus Aurelius és Pascal által többször figyelmünkbe ajánlott nézőponthoz. „Az arasznyi lét közös sorsa mindennek...”, „...kis idő múlva senki sem leszel, sehol sem leszel...” – figyelmeztet a császár.³² És a sztoicizmustól egyébként idegenkedő francia misztikus is egészen hasonlóan fogalmaz: „...nem kétséges, hogy földi életünk csupán egyetlen pillanat, a halál állapota viszont, bárminő legyen is, örökké tartó...” „Ha elgondolkodom rajta, milyen rövid ideig tart az előtte volt és utána következő örökléte vesző életem, milyen kicsi az a tér, amelyet betöltök, sőt az is, amit látok, az általam nem ismert és rólam nem tudó terek végtelenségében elmerülve, megrémülök, és döbbenet kérdzem, miért vagyok éppen itt és nem másutt, mert ennek nincs semmi magyarázata, miért inkább itt, mint ott, miért éppen most és nem máskor.”³³ S ha már idézek, nem állom meg hogy ne citáljam a mi Örkény Istvánunk egyik egypercesének váratlanul filozofikus hangulatba szédült portását is: „Mindnyájan a semmiből jövünk, és visszamegyünk a nagy bűdös semmibe” – közli a derék cerberus az egyik iroda holléte felől érdeklődő látogatóval.³⁴ Summa summarum: a normális állapot a nemlét, a lét pedig csupán olyan rövid intermezzo, amit csak jelentéktelen ráadásnak tekinthetünk.

Sztoikusokat érdemes olvasgatni akkor is, ha a halálra való állandó készenlét állapotát szeretnénk átélni és megérteni. Vagy, mondjuk, Hrabalt, akinek pincére egész életében az embertársai elismerése és az e világi boldogság

után szaladt, ám nyugalmat és egyfajta boldogságot csak akkor talált, amikor kisémmizve és a társadalomból kitaszítva, már semmit sem remélve magányosan bolyongott az elűzött szudétánémetek falvaiban és erdőiben.³⁵

A harmadik tanácshoz pedig talán Nietzsche érdemes kézbe venni. Ne legyenek olyan fogalmaid és eszméid, amelyek mások felvilágosítására, megtérítésére vagy kényszerítésére sarkallnának, s főleg: ne vesd alá saját magadat semmiféle fogalomnak, eszmének vagy értéknek, még azoknak sem, amelyeket te alkottál magadnak, hiszen mindezek csak bálványok. (Olvashatunk erről az antik görög kultúrát taglaló korai írásaiban, az életmű csúcspontjának tartott *Zarathustrában*, vagy a késői *A morál genealógiájában* és a *Bálványok alkonyában*.)

A tizedik versszak nemcsak megismétli tehát a hatodik utolsó négy sorát, hanem igen jelentős mértékben ki is egészíti azt: voltaképpen arra ösztönöz, hogy váljunk gyökeresen mássá, mint a minket körülvevő rend elkötelezettjei és szolgálói, s majd csak ezt követően érthetjük meg a sztoikusok igazságát. Amíg fél lábbal a vas világban állunk, és titkon oda vágyunk vissza, addig Epiktétosz és a többi bölcs csupán neveléses különnek fog a szemünkben látszani.

Az utolsó strófában két közlés csúszik össze. Az egyiket már érintettük. Az emberi lét az érzékekkel, és talán még ésszel is megragadhatatlan örök és végtelen éjben föltűnő, majd abban gyorsan újra semmivé foszló vonat-hoz hasonlatos. Ha nem laktunk mi magunk is vasút közelében, akkor képzeljük el: az áthatolhatatlan sötétben egyszerre csak előbukkan egy fénycsík, aztán mire föleszmélnénk, már el is tűnik. Kész, ennyi az élet. A miénk éppen úgy, mint mindenki másé.

Úgy tekinthetünk erre a hasonlatra, mint a költemény sztoikus fogantatású záróképére: íme a *conditio humana*, csak ennek keretei között és ehhez alkalmazkodva kezdhetsz valamit az életteddel; gondold hát meg: talán az volna a legbölcsebb, ha te is azt tennéd, amit én itt kigondoltam magamnak.

A második közlés a költemény enigmáinak számát látszik gyarapítani, de talán mégsem olyan bonyolult, mint amennyire elsőre tűnik.³⁶ Aki nem akar a vas világ színjátékának szereplője lenni, az elhagyhatja a színpadot, aztán ha elhagyta, akkor (logikailag) három lehetőség közül választhat: kereshet magának egy másik színpadot (amennyiben van másik; nem tudjuk van-e), vagy nézheti azt, amiből kiszállt (ha van hozzá kedve), vagy nézhet valami egyebet. A költő a harmadik eshetőség mellett kötelezte el magát. Az utolsó strófában azt látjuk, ahogyan a világban testi értelemben még jelen lévő („Vasútnál lakom...”), és ennyiben – de csupán ennyiben – még szereplőnek tekinthető én nézi azt a sztoikus fordulata nyomán megszületett új énjét, aki a szösz sötétben figyeli

a vonatablakokból az örök éjt. (Ha nagyon bonyolítani kívánjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy négyen néznek. Az éjt a vonatablakban könyöklő, őt a vasútnál lakó, az utóbbit az éppen író/beszélő költő, a költőt pedig az olvasó.)

Nyilvánvalóan nem az elhagyott színpadra irányul tehát a vonatablaknál álló költő tekintete, de akkor hová pontosabban? József Attila ránk bízta, hogy jelentéssel töltsük meg a képet, és én a következők szerint élek ezzel a mandátummal. A lengedező szösz sötétben iramló örök éj az embert körülvevő metafizikai világ. A materialitást átítató, félelmetes és csodálatos, soha meg nem fejthető misztikum. Miért van egyáltalán valami, s miért nem inkább a semmi? Hogyan lehetséges a szép és a jó, ha egyszer ellentmondanak az anyagi világ logikájának? Hogyan egyszerre csak lenni kezdtem, és hová leszek, ha egyszer majd eltűnök hirtelen. (Mint erdőben a vadnyom.) Ezek a kérdések és általában a létezés csodája egy egész életre elegendő néznievalót adnak. (Gondoljunk csak vissza az első versszakban adott leírásra a tavaszi reggelről.) Nem kell hozzájuk semmi a vas világtól.

Úgy is megközelíthetjük ezt a képet, mint egy utolsó tanácsot a sztoikus életstratégiához: néző legyél, ne szereplő! De integrálhatjuk tovatűnő vonat hasonlatába is, egyszerűen csak bele kell illeszteniünk a könyöklő költőt vagy éppen saját magunkat a szerelvény ablakaiba.

A költemény utolsó szava („hallgatok”) a mondottak után már nem szorul magyarázatra (a költő kiszállt a világból és most már csak szótlanul nézi azt – ahogyan az imént megállapítottuk), de ha párhuzamba állítjuk az *Óda* paralel szakaszával, akkor egy újabb jelentésrétegre is rávilágíthatunk. A szerelemtől készített nagy unio mystica végkifejlete felé haladva (én és nem-én, ember és természet, test és lélek, ösztön és elme válnak eggyé),³⁷ az e világból már kilépve egyszerre csak ezt mondja a költő: „Mint alvadt vérdarabok, / úgy hullnak eléd / ezek a szavak. / A lét dadog, / csak a törvény a tiszta beszéd. / De szorgos szerveim, kik újjászülnék / napról napra, már fölkészülnek, / hogy elnémuljanak.”

A két szituáció – megítélésem szerint – azonos. Mind a két költeményben elhagyja a költő a törvény világát (azaz a vas világot), és átlép egy olyan másik szférába (az *Ódában* a „léthez”, az *Eszméletben* a belső szabad rendjébe³⁸), amiről és amiben nem lehet beszélni. (A Wittgensteinre való hivatkozás indokoltnak tűnik tehát.)³⁹

*

Kétszer fogok nekirugaszkodni az elmondottak összegzésének. Előbb a „rend” versben fölbukkanó különböző jelentéseit állítom egymás mellé, majd a költemény gondolatmenetének tényleges architektonikáját vetem össze

a fönt logikai hierarchiába feszített elrendezéssel. (Elkerülhetetlen lesz, hogy eközben az életmű más darabjaira is hivatkozzak, de szeretném hangsúlyozni, hogy ezek a hivatkozások csupán olyan ad hoc illusztrációk és utalások, amelyek még akkor is egy szisztematikus, az életmű egészére kiterjedő áttekintés szükségességére figyelmeztetnek, ha maradéktalanul betöltik hivatásukat.)

Egészen bizonyosan – ezt explicite közli a vers – van rendje a társadalomnak, a külvilágtól eloldható szubjektumnak és talán a természetnek is. (Az utóbbit csupán vélelmezem az első versszak idillikus természetleírása nyomán.) Továbbá van „jó rend”: ilyen lehet a szubjektum belső rendje, ha sikeresen építjük föl, és megfelelően alakítjuk önmagunkat, és „rossz rend”: a vas világ nyilvánvalóan az utóbbi markáns példája. Végezetül föltehető, hogy a „rend” föltételezi a rendtelenséget, éppen úgy, ahogyan a jó a rosszat vagy az igazságosságot az igazságtalanságot stb. A mondottakat a lenti táblázatban foglalhatjuk össze.

A félkövérrrel szedett rubrikák kontextusunkbeli jelentését az imént már tisztáztuk, következőleg csak a normál betűs részeket, a két felosztás egymásra vetített kombinációinak versben föllelhető megjelenéseit vagy meg nem jelenéseit kell megvizsgálnunk. Nem sorban fogok haladni, hanem a világosabbtól a bizonytalanabb felé.

Azt hiszem, hogy a „vas világot” – bármilyen nézőszögből interpretáljuk is a költeményt – nemigen tudjuk másképpen értelmezni, mint annak a kapitalizmusnak a metaforájaként, amely a költőt körülvette és szorongatta. Ha más József Attila-műveket is bevonva kívánjuk tovább mélyíteni a metafora értelmét, akkor *A város peremén*,⁴⁰ az *Elégiát*,⁴¹ és legfőképpen a *Levegőt!*⁴² érdemes elemzés alá vonnunk.⁴³

Hogy létezik-e társadalmi káosz, azt a versből nem tudjuk meg, de kissé felelőtlen föltevésébe bocsátkozva hivatkozhatunk arra, hogy Marx szerint a kapitalizmusban a termelés anarchisztikus (mert minden burzsoá a maga privát profitérdekeit követi csupán; ebből fakadnak a gazdasági válságok), s hogy ezt a tézist bizonyára József Attila is ismerte, vagy citálhatjuk például *A város peremén* azon szakaszát, ahol a megvadult gépek pusztítását vizionálja a vers.⁴⁴ Ezek alapján van értelme társadalmi rendtelenségről (káoszról) beszélni; úgy mindenképpen, mint a vas

világ vakfoltjáról, szabályozatlan vagy szabályozhatatlan összetevőjéről.

Van-e jó társadalmi rend? A vers még csak egy halvány utalást sem tesz ennek lehetőségére, és ez több mint beszédes. Az imént idézett, *A város peremén* című versében még a szocializmustól remélte a költő a megoldást, nemcsak a közösségi anomáliákra, hanem a mentális zavarokra is.⁴⁵ Most viszont még csak egy halvány utalást sem tesz erre. Ebből pedig legalább azt a határozott következtetést levonhatjuk, hogy az *Eszmélet* lírai énje már semmiféle megoldást sem remél egzisztenciális problémáira a társadalomtól vagy annak átalakításától (tehát a kommunizmustól), hanem éppen ellenkezőleg: a megoldást eltorlaszoló illúzióknak tekinti az ebben való reménykedést.⁴⁶

A szubjektum rossz rendjéhez vezethet, ha a vas világ törvényeihez próbáljuk igazítani magunkat (lásd sült lapocka, kisgyerek stb.), ha bármilyen eszme szolgálivá alacsonyodunk (még úgy is mint annak papja vagy akár mint istene), alighanem beleértve ebbe a kommunizmus mesianisztikus tanait is, vagy általánosabb szintre lépve: ha elfogadjuk a véletlen által ránk kiosztott szerepet (ha léhán megelégszünk azzal, amit a kockavetés esetlegessége kiosztott nekünk).

Hasonlóképpen világos képet kapunk a belső világ jó rendjéről is. Csakis a sztoikus megoldás a helyénvaló – sugallja a vers. A sztoicizmus azonban inkább csak arról beszél, hogyan óvhatjuk meg a szabadságunkat és a nyugalomunkat, arról, hogy mit kezdjünk ezzel a negatív szabadsággal, már jóval kevesebbet, s mintha ebben a költő is bizonytalan lenne, legalábbis ezt sejteti a szükséztávusa: kontemplálj (XII.), szeress (IX.), maradj kívül (XII.) – mondja, de részletekbe nem bocsátkozik.

Arra, hogy a rossz rendtől mentes szubjektumnak is lehetnek problémái és zavarai, még csak nem is utal a vers. Pedig tudjuk, hogy nagyon is lehetnek, s hogy a lírai én tollát vezető József Attila nevű személy sem volt ezektől mentes... (S most persze igencsak finoman fogalmaztam.) Nagyon is értelmes tehát ezen a területen is rend nélküli káoszról beszélni, és azt is tudjuk, hogy az elvadulni hajlamos, pusztító és önpusztító ösztönöktől, vad vágyaktól és elfojtásoktól telített belvilág gondozását és harmonikus renddé formálását a 30-as években a freudizmustól várta József Attila.⁴⁷

	káosz	„rossz rend”	„jó rend”
világ	?	determinált	organikus
társadalom	?	vas világ	?
szubjektum	?	alkalmazkodás és idomulás a vas világhoz vagy bármiféle adothoz, illetve bármiféle eszméhez	sztoikus önfegyelem

A „rossz világ” determinált: ahhoz hasonló kényszerekkel telített (szorít, nyom, összefog), mint a rossz társadalom. De lehetséges-e „jó világ” is? Úgy gondolhatnánk, hogy nem, hiszen a kauzalitás törvénye egyetemes. És ha minden dolognak oka kell, hogy legyen, akkor a szabadságnak nem marad többé tér. Az első versszak azonban igen határozottan ellentmond a negyediknek, és egy „jó világ” képét állítja elénk. Itt az organikus, önelvűen működő, harmonikus, egészséges és szépséget sugárzó természetet látjuk, és eszünkbe sem jut determinációra gondolni. (Pedig a tavaszi rügyfakadás is szükségszerű.)

Az ellentét többféleképpen feloldható. Akár úgy is, ahogyan azt Tverdota György teszi Bergsonra hivatkozva; ebben az esetben a mechanikus, determinált élettelen világ és az organikus, autonóm, és önmagát mozgató, s ebben az értelemben szabad természet megkülönböztetésével. De talán élhetünk azzal a jóval kevésbé filozófikus magyarázattal is, hogy a világnak egyszerűen csak két arca van: olykor determinált, zord, pusztítani kész és ellenséges, olykor meg tápláló, otthont adó, szép, harmonikus és végtelen. Mi pedig néha az egyik, néha meg a másik arcát látjuk magunk felé fordulni, sőt még az is megeshet, hogy egyszerre szembesülünk mind a kettővel. (Gondoljunk, mondjuk, egy magashegyi túrára, amely épp annyira fenséges, mint amennyire életveszélyes.)

Hogy találkozhatunk-e József Attila világában káosszal is, vagy csupán különböző (jó, rossz) rendekkel, azt csak a költő tájhoz és természetéhez való viszonyának igen alapos átvilágítása után tudnánk megválaszolni; azt azonban kellő határozottsággal kijelenthetjük, hogy az *Eszmélet*-ben nincs utalás semmiféle világbeli káoszra.

Van még egy kérdés, amelyet nem lehet megkerülni. Tekinthetők-e egyetlen egész részeinek a különböző „jó rendek”, s ha igen, akkor mi egyesíti őket? Pusztán az itt elemzett költeményre hagyatkozva nem tudunk erre válaszolni, egy nagyobb látószögű, az életmű egészét szem előtt tartó vizsgálat pedig minimum önálló tanulmányt igényel. Egy lehetséges kiindulópontot azonban az *Eszmélet*-ből is előbányászhatunk.

Négy olyan fogalmat találunk a versben, amely igen szorosán összefügg a „jó renddel” (ezekből három explicit, és egy implicit), ám nem biztos, hogy ugyanúgy kapcsolódnak mind a három különböző szférához, sőt még az sem, hogy mind a háromhoz kapcsolódnak. A fogalmak a következők: szépség, öntudat, szeretet, szabadság.

Az elsőt (ez az implicit) a természet hordozza, de talán a másik két szférára is alkalmazható. A *város peremén* című versben vizionált jó rend jelzője a „gyönyörű”, a *Levegőt!* címűben elképzelt új ember pedig „szép”.

Az „öntudat” talán valami hasonlót jelent, mint az *Ars poeticá*-ban a „szellem”⁴⁸ vagy a *Levegőt!* címűben az „elme”,⁴⁹ és az utóbbi vers felől közelítve könnyedén al-

kalmazható a társadalom jó rendjére is. A természetre való átvitelét illetően viszont már nem merek ennyire határozottan állást foglalni, de úgy vélem, hogy a költő életművének minden korszakában kimutatható panteisztikus érzékenység nem csupán megengedi, hanem implikálja is a természet észszerűségét és rendezett mivoltát.

A szeretet az *Eszmélet*-ben a belsőből indul ki, de nyilvánvalóan túlhalad annak határain, hiszen a tárgy csakis valami/valaki külső lehet. (Az önszeretet határfogalmától eltekintve.) S talán azzal sem vállalunk nagy kockázatot, ha föltesszük, hogy a vágyott jó társadalomnak is fontos – ha nem a legfontosabb – szervezőelve lesz az érdeklődéssel szembeállított szeretet.⁵⁰ Az *Ódá*-ban pedig a szerelemből indul el az a misztikus egyesülés, amelyben először a szeretett nő és a természet folyik egymásba, később pedig az alany is beleolvad ezekbe.

A végére hagytam a legnyilvánvalóbbat: az autentikus emberi és társadalmi állapot kétségbevonhatatlanul szabad,⁵¹ a „jó természet” pedig nem determinált. Itt tehát nem kétséges, hogy mindhárom szférában meghatározó a szóban forgó jelző. (Azt azonban itt is, és a korábbiak kapcsán is megkérdezhetjük, hogy az azonos névvel megnevezett attribútumok tartalma is azonos-e a különböző területeken.)

Az *Eszmélet* gondolatmenetét, még a föntieknél is tovább egyenesítve és a lehető legjobban lecsupaszítva így rekonstruálhatjuk.

1. A lírai én válságban van, és meghasonlott az őt körülvevő világgal (III.). 2. A válság oka a vas világ rendje, amelyet az elmélkedő le is fest magának és nekünk (II., III., IV., V., VI., IX., XI.). 3. Talán van egy gyógyírt kínáló másik rend is (I., II., IV.), ám ez bizonytalan (II., IV., VII., VIII.). 4. Fölszólítás a szabadság rendjébe való átlépésre, és annak utalásszerű bemutatása (VI., IX., X., XII.).

Ehhez a póre gondolati csontvázhhoz képest maga a vers meglehetősen kaotikusnak tűnhet, ám ha nem feledjük el, hogy itt egy tépelődő elmélkedéssel van dolgunk, akkor ennyi rendetlenséget minden további nélkül megengedhetőnek tarthatunk. Ezt mérlegelendő szaladjunk végig még egyszer a költeményen, és vessük össze a gondolatok imént adott sűrítményét az egymást követő strófák tartalmának alábbi summázataival. (I.) Milyen szép a világ! (II.) Álomban is egy szép világban jártam, de vajon nem volt-e az pusztai illúzió? (III.) Ez a vas világ elviselhetetlen számomra. (IV.) Itt csak kényszerek vannak, nem úgy, mint az álmodott másik világban. (V.) Már kisgyerekkorom óta szenvedek itt. (VI.) Át kell lépni a másik világba. (VII./1–4.) De létezik-e egyáltalán az a világ, ahová vágyom? (VII./5–8.) És ha létezik (VIII./1–5.), akkor nyújthat-e valódi gyógyírt? (VIII./6–8., IX./1–4.) Újra úgy érzem, hogy nincs másik világ. (IX./5–8.) Mégis nekirugaszkodom: szeretnem kell! (X.) Meglett emberré

kell válnom! (XI.) De nem jobb-e mégis az a boldogság, amit a vas világ nyújthat? Nem, az nekem elfogadhatatlan! (XII.) Néző légy, ne szereplő, és gondoldj arra, hogyan illan el az ember élete!

Ha egy kicsit elgondolkodunk azon, hogy a töprengés természetéből fakadó el- és visszakanyarodásokon túl még mivel magyarázható a versszakok költő által megszabott

sorrendje, akkor körvonalat kaphat egy igen meggyőzőnek tűnő másik magyarázat is. A lírai én végig bizonytalan marad a szabad rend valóságossága felől. Szépen halad előre az elmékedéseiben, ám ez a kétely újra és újra visszatér. Még gondolatmenete végére érve sem nyer cáfolatot, és nem is oszlik el, hanem átszínezi a válság megoldására kidolgozott új élettervet is.

- 1 József Attila egyik töredéke 1935-ből.
- 2 Ami nem jelenti azt, hogy ne tartalmazzanak értékes észrevételeket. Csupán néhány olyan elemzést emelek ki, amelyekre később már nem hivatkozom, de tanultam belőlük. BENEY Zsuzsa: *A gondolat metaforái = Uő: A gondolat metaforái. Esszék József Attila költészetéről.* Bp., Argumentum, 1999; BORI Imre: *József Attila költészete.* Újvidék, Fórum, 2005, 222. skk.; HANKISS Elemér: *Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseiről = Alföld, 1969, 4. sz., 62–67.*; HORVÁTH Iván: *József Attila értekezési prózájának hálózati kritikai kiadása – és az Eszmélet = Magyar Tudomány, 2005, 11. sz., 1131–1441.*; N. HORVÁTH Béla: *A líra logikája. József Attila.* Bp., Akadémiai, 2008, 282. skk.; NEMES NAGY Ágnes: *József Attila: Eszmélet = 64 hatvány. Tanulmányok.* Bp., Magvető, 1975; LEVENDEL Júlia: *„Az értelemig és tovább” = Tiszatáj, 1981, 12. sz., 55–55.*; SZUROMI Lajos: *József Attila: Eszmélet.* Bp., Akadémiai, 1977. Feltétlenül megemlítendő még: *Eszmélet. A tizenkét legjobb magyar vers 11.* Szerk. FÜZFA Balázs, Szombathely, Savaria University Press, Szombathely, 2013. A kötet számos inspiratív és figyelmen kívül nem hagyható tanulmányt tartalmaz.
- 3 TVERDOTA György: *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése.* Bp., Gondolat, 2004
- 4 BÓKAY Antal: *Határterület és senkiföldje = Tanulmányok József Attiláról.* Szerk. KABDEBŐ Lóránt et al., Bp., Anonymus, 2001; Uő: *Tekintet-konstrukciók álom és ébrenlét határán = Eszmélet. i. m. (2013).*; BÍRÓ Béla: *Eszmélet és körkörösség.* Csíkszereda, Pallas–Akadémia, 2008; KRÁNICZ Gábor: *Egy Eszmélet elemzés margójára = Bárka, 2011, 1. sz., 85–89.*; KULCSÁR SZABÓ Ernő: *„Széttérült ütem hálója”. Hang és szöveg poétikája: a későmodern korszakküszöb József Attila költészetében = Tanulmányok József Attiláról. i. m. (2001).*; ODORICS Ferenc: *Az Eszmélet újraolvasása = Uo.*; PÓR Péter: *Szavak a kocka hetedik lapján = Holmi, 2005, 4. sz., 461–472.*; SZABOLCSI Miklós: *A verselemzés kérdéseiről. József Attila: Eszmélet.* Bp., Akadémiai, 1968; Uő: *Kész a leltár. József Attila élete és pályája.* Bp., Akadémiai, 1998, 339. skk.; SZIGETI Lajos Sándor: *A József Attila-i teljességigény. Motívumértelmezések.* Bp., Magvető, 1988
- 5 SZABOLCSI: *i. m. (1968).*; FODOR Géza: *Az „Eszmélet” gondolati felépítése = Irodalomtörténeti Közlemények, 1975, 1. sz., 65–73.*
- 6 Alighanem az (általa választott) forma akadályozta meg Fodor Gézát, hogy learassa munkája gyümölcsét. Lényegre törő, definíciószerű mondatokkal operáló, a jogi és a more geometrico írt filozófiai szövegekre emlékeztető stílusú tanulmányától alighanem idegen lett volna egy terjedősebb, bizonytalanságokat mérlegelő, esszéisztikus összefoglaló.
- 7 Hasonló kérdéseket lát a műben Pór Péter gondolatgazdag elemzése is, amely jóval többet ad, mint amit a címe ígér. PÓR Péter: *Az Eszmélet verstípusa = Irodalomtörténeti Közlemények, 1975, 1. sz., 73–83.*
- 8 SZABOLCSI: *i. m. (1998), III–IV. f.*; N. HORVÁTH: *i. m. (2008), XL/1.*; TVERDOTA: *i. m. (2004), 20. skk.*
- 9 ifj. Muraközy Gyula: *„Ebben a megváltott világban” = Kortársak József Attiláról I–III.* Szerk. BOKOR László, Bp., Akadémiai, 1987, III., 1594. sk.
- 10 Fedor Ágnes idézi VALACHI Anna: *József Jolán, az édes mostoha. Egy önérvényesítő nő a huszadik század első felében.* Bp., Papirusz Book, 1998, 114.
- 11 Szabolcsi Miklós a XI. versszakról állapítja meg, hogy az Csokonaira emlékeztet, de talán még inkább igaz ez az I.-re. SZABOLCSI: *i. m. (1968), 59.*
- 12 A bergsoni „conscience”-t „eszméletnek” fordító Dienes Valéria, a locke-i „reflexion”-t fordította „eszmélődésnek”. Vö. BERGSON, Henri: *Idő és szabadság. Tanulmány eszméletünk közvetlen adatairól.* Szeged, Universitas, 1990, 198.; LOCKE, John: *Értekezés az emberi értelemről I–II.* Ford. DIENES Valéria, Bp., Akadémiai, 1979, II., 343. skk.
- 13 Mintha egy újabb allúzió bukkanna elő Kosztolányi Dezső *Mostan színes tintákról álmodom* című versében.
- 14 Néhány elemzővel ellentétben nekem nem valamilyen kaotikus, értelem nélküli mázsolmány jelenik meg a szemem előtt (kétségtelen: az „összekent” jelző erre is utalhatna éppenséggel), hanem egy olyan nonfiguratív festmény (mondjuk, a két háború között világhírűvé váló Kandinszkij valamelyik műve), amelynek megvan a maga rendje.
- 15 „Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, széthull darabokra.” „...ami nincs” – értsd: ami a vas (azaz a materiális) világban nincs, de a belső világban van, azaz a gondolatok, érzések, vágyak, akaratok, egyszóval a legkülönfélébb mentális tárgyak; „annak van bokra” – értsd: abból fakadnak különböző lehetőségek (ha ezeket fölrajzoljuk, akkor egy bokorszerű ábrát kapunk, szemben a monokausalitás vizuális megjelenítésével, mely csupán egyetlen, két pontot – okot és okozatot – összekötő vonal); „csak ami lesz, az a virág” – értsd: csak az lehet értelmes, célszerű, emberi léptékűre formált (metaforikusan kifejezve: virág), ami az emberi belsőből fakad, az ember tervszerű tette; „ami van, széthull darabokra” – értsd: ami a vas világban (azaz a „van” világában) van, az nem alkot szerves egészet, hanem (Leibniz terminusával élve) csupán aggregátum, ugyanúgy, ahogyan az egymásra dobált hasábfák. Tverdot György Bergsonra épülő alapos magyarázata legalább annyira meggyőző, mint a föntiek, ám azt csak nehezen (vagy nem) tudnám beilleszteni a költemény itt rekonstruált logikájába. TVERDOTA: *i. m. (2004), 143. skk.* És előállhatunk további interpretációkkal is. *Az Oszítás után* című verssel analógiát vonva például értelmezhetjük úgy a szóban forgó három sort, hogy csak addig állnak fenn különböző alternatívák, amíg a dolgok csupán lehetőségek, azaz még nem realitások, ám amint létezni kezdenek, belekerülnek a determináció fogaskerekei közé, és innentől már a magasabb értelmet nem hordozó, s ebben az értelemben véletlen szabta végzet uralkodik fölöttük. Következésképpen a szabadság inkább csak illúzió, hiszen csak az szabad, ami/aki még nincsen.
- 16 „Szabad ésszel nem adom / ocsmány módon a szolga ostobát.”
- 17 „Sziszege se szolgálok aljas, / nyomorított hatalmakat.”
- 18 „Nincs alku - én hadd legyek boldog!”
- 19 Amint azt Fodor Géza is megállapítja. FODOR: *i. m. (1975)*
- 20 „Im itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat. / Sebed a világ – ég, hevül / s te lelketed érzed, a lázat.”
- 21 Röviden és világosan összefoglalja például STEIGER Kornél: *Utószó = Sztoikus etikai antológia.* Szerk. uő, Bp., Gondolat, 1983
- 22 A rend kedvéért hadd pontosítsam egy kicsit ezt: nem minden sztoikus biztat minél nagyobb mértékű elzárkózásra. Úgy is interpretál-

- hatjuk a tanítást, hogy az esetleges sorscspásokra való kitettségünk tudomásulvételére, és a nem várt történésekre való felkészülésre helyezük a hangsúlyt.
- 23 A *Reménytelenül* első verse (számomra József Attila leggyönyörűbb sorai), úgy is olvasható, mint egy eleve kudarcra ítélt, kényszer szülte sztoicista kísérlet. „Az ember végül homokos, / szomorú, vizes síkra ér, / szétnéz merengve és okos / fejével biccent, nem remél. [...] A semmi ágán ül szívem, / kis teste hangtalan vacog, / köréje gyűlnek szeliden / s nézik, nézik a csillagok.”
- 24 Most persze gonoszul karikíroztam a regényeket. OTTLIK Géza: *Továbbélők*. Második rész 3. Uő: *Iskola a határon*. Második rész 15.
- 25 A „hallottam sírni a vasat” mind a két asszociációt hordozza.
- 26 Erre utal a „...hallottam az esőt nevetni.”
- 27 Erre pedig a „Láttam, hogy a mult meghasadt...”
- 28 A „csak képzetet lehet feledni...” legalább kettős jelentésű. Nyomatékosíthatja azt, hogy csak a belső fölött lehet hatalmunk, ami igen gyengécske potencia. De tekinthető a fősorolás negyedik példájának is, valahogy imígyen: a képzeteket (értsd: a bennünket valaha ért hatások tudat által megörzött lenyomatait) el lehet ugyan feledni, de maga a hatás – amiképpen ezt Freud tanítja – ettől még ott marad a tudatalattiban. Tehát igazán még csak feledni sem lehet. Legföljebb csak látszólag.
- 29 Mivel a bejelentés említett előkészítetlensége és kifejtetlensége miatt van bennem némi bizonytalanság a fenti megfelejtés helyességét illetően, jóleső érzéssel konstatáltam, hogy Tverdota György és Fodor Géza is hozzám hasonlóan nagy jelentőséget tulajdonít ennek a mondatnak. Fodor ráadásul még az ötödik versszak ötödik sorával („...lestem az őr, mit érez...”) is kapcsolatba hozza, mondván: „a tolvaj kritikus helyzetében is arra figyel »mit érez« az őr”. FODOR: *i. m.* (1975), 68. Ez, azt hiszem, totális és már-már komikus félreértés. Aki éppen arra koncentrál, hogy nyakon csípi-e, hogy aztán lehordják, megverjék, esetleg rendőrt hívnak rá, az – legyen akár szent – nem fog eközben azon tűnődni, hogy az ellenségének milyen a közérzete. Sokkal valószínűbb, hogy azt lesi, mit érzékel az őr: hogy észreveszi-e a tolvajt, és megakadályozza-e a lopást. Ezt erősíti meg az utolsó sor is, ahol az őr árnya hirdelen „ráugrik” a szénre, mintegy védelmezően eltakarva azt a rá vágakozó kis rabló elöl.
- 30 Kis túlzással erről szól Ottlik Géza második nagyregénye, a *Buda*.
- 31 Ezekhez a sorokhoz sem a szakirodalomtól, sem a költő prózájának áttekintésétől nem kaptam számottevő segítséget. Míg például a költemény címéül választott „eszmélet” kifejezést az értekezéseiben számos esetben igen hasonló kontextusban használja a költő, mint a versben, addig az „öntudat” kizárólag csak az itteni használattól egészen másfelé divergáló jelentésben szerepel. Legtöbbször az „öntudatos” valamilyen változataként (osztályöntudat, öntudatosodás stb.) vagy az „öntudatlan” értelmében.
- 32 AURELIUS, Marcus: *Elmélkedések*. X. 35., VIII. 5. Ford. STEIGER Kornél (HUSZTI József fordításának figyelembevételével), Bp., Atlantisz, 2016
- 33 PASCAL, Blaise: *Gondolatok*. 195., 205. Ford. PÖDÖR László, Bp., Gondolat, 1983
- 34 ÖRKÉNY István: *Információ (Egyperces novella)*
- 35 HRABAL, Bohumil: *Ófelsége pincére voltam*
- 36 Az alábbiak több szempontból is hasonlóan haladnak Bókay Antal átgondolt és inspiratív értelmezéseivel, de ő egészen más konklúzió felé vezet tovább belátásait. BÓKAY: *i. m.* (2001)
- 37 Ez a megállapítás természetesen bizonyításra szorulna, de ehhez egy újabb észére lenne szükség.
- 38 Hogy ezek miképpen viszonyulnak egymáshoz, esetleg tekinthetők-e azonosnak, itt nyilván nem tisztázható, de a sejtésemet azért hadd osszam meg: igen szoros köztük a kapcsolat. Alább még néhány utalás erejéig visszatérek majd erre.
- 39 Vö. BÓKAY: *i. m.* (2001)
- 40 Itt a „rend” nem a kapitalizmusra, hanem annak jövőben remélt alternatívájára vonatkozik. „Míg megvilágosul gyönyörű / képességünk, a rend...” – olvashatjuk.
- 41 „Itt pihensz, itt, hol e falánk / erkölcsi rendet a sánta palánk / rikácsolva / örzi, óvja.”
- 42 Vö. az „én nem így képzeltem el a rendet” kezdetű hatodik és hetedik versszakkal, valamint a költemény zárlatával: Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet, / jó szóval oktasd, játszani is engedd / szép, komoly fiadat!”
- 43 Rejtőné Hutás Magdolna 1955-ben egy rövid közleményben fősorolta a „rend” szó összes előfordulását a költő verseiben. Alapos munkát végzett, a számítógép sem talált további helyeket. REJTŐNÉ HUTÁS Magdolna: *A rend szó jelentései József Attila költészetében = Magyar Nyelv*, 1955, 1. sz., 223–225.
- 44 „Csak nézzétek, a drága jószág / hogy elvadult, a gép! / Törékeny falvak recsennek össze, / mint tócsán gyöngye jég, / városok vakolata omlik, / ha szökken; s döng az ég.”
- 45 „Míg megvilágosul gyönyörű / képességünk, a rend, / mellyel az elme tudomásul veszi / a véges végtelent, / a termelési erőket odakint s az / ösztönöket idebent...”
- 46 „Rab vagy, amíg a szíved lázad...”
- 47 „A marxizmus az elnyomott proletariátus fölszabadásának, a pszichoanalízis az elfojtásokkal teli lélek gyógyításának a tudománya” – szögezi le a költő egy 1932-ben írt recenziójában. JÓZSEF Attila: *Az ifjúság nem problémái = Uő: Összes tanulmányai és cikke 1930–37. Kritikai kiadás*. Szerk. TVERDOTA György, VERES András, József Attila Társaság, L’Harmattan, Bp., 2017, 568. Vö. JÓZSEF Attila: *Hegel – Marx – Freud. = Uo.*, 1227–1263. Az első fősorlatban a 219. sk. sorok, a második fősorlatban a 216. sk. sorok.
- 48 „Én mondom: Még nem nagy az ember. / De képzeli, hát szertelen. / Kisérje két szülője szemmel: / a szellem és a szerelem!”
- 49 „Az én vezérem bensőmből vezérel! / Emberek, nem vadak – / elmék vagyunk!”
- 50 Csupán egyetlen példa alátámasztásképpen: az *Emberek* című szonett leszögezi, hogy a jelenkor kormányzója az érdek („Családunkban a jó a jövevény. / Az érdek, mint a gazda, úgy igazgat...”), amiből kikövetkeztethető, hogy a helyettesítésére szánt „jó” a szolidaritást és az azt megalapozó szeretetet feltételezi a társadalmi interakciókat szabályozó princípiumként.
- 51 A *Levegőt!* című versében mindkét értelemben szó esik szabadságról. A „...lélek vagy agyag / még nem vagyok s nem oly becses az irhám, / hogy érett fővel szóltanul kibírnám, / ha nem vagyok szabad!” nyilvánvalóan az individuumra, a jövőben vágyott rend szabadsága – „Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet...” – pedig a társadalomra vonatkozik.